

Een ramp voor de Vechtstreek 1672-1673

Een ramp voor de Vechtstreek 1672-1673

DAAN WOLFERT

Hilversum
Verloren
2022

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van het Cultuurfonds Stichtse Vecht, het door het Prins Bernhard Cultuurfonds beheerde Van Hoorn – Koster Fonds, Stichting SBB fonds, Stichting Socubel, Rabobank Gooi en Vechtstreek, Ria van Achterberg en Reinout Wolfert.

Rabobank

Afbeeldingen op het omslag: Ruïne Nijenrode (p. 165), Jan van Leijden, Tocht naar Chatham (p. 46), Centrum van Maarssen (p. 168), Vechtstreek (p. 16), Egbert van der Poel, Een nachtelijk vuur, Gruwelijkheden door Franse soldaten (p. 138) en De Dam in Amsterdam (p. 43).

ISBN 9789087049980

© 2022 Daan Wolfert
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Omslagontwerp: Lennart Wolfert
Foto auteur: Janneke Wolfert
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	7
Primaire bronnen	10

ACHTERGRONDEN EN HET VERLOOP VAN DE OORLOG

1	De Republiek, een versnipperde samenleving	15
1.1	Landschappelijke versnippering	15
	De Vechtstreek	15
	De grote ontginning	17
	Turfwinning	25
	Vervoer over water	27
1.2	Bestuurlijke versnippering	27
	De Staten en de Staten-Generaal	27
	De steden	31
	De heerlijkheden	33
1.3	Maatschappelijke en religieuze versnippering	35
	De ware vrijheid	35
	Tolerantie ten opzichte van religieuze minderheden	37
2	De Voorgeschiedenissen	42
2.1	De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden	42
2.2	Engeland	45
2.3	Frankrijk	47
2.4	Munster en Keulen	49
3	Buitenlandse politiek (Raison d' état politiek)	50
4	De defensie van de Unie	54
5	Het begin van de ellende	57
6	De Republiek 'reddeloos'	58
7	De burgers 'redeloos'	64
8	De regenten 'radeloos'	73
9	Lodewijk XIV in Zeist	76
10	De tragedie van de gebroeders De Witt	78
11	De oude Hollandse Waterlinie	84
12	Welke militaire bevelhebbers stonden tegenover elkaar in de Vechtstreek	92
12.1	Hertog van Luxembourg	92
12.2	Johan Maurits van Nassau	94

13 De Fransen in Utrecht	99
14 De koningen en de bisschoppen geven het op	108

DE STEDEN EN DE DORPEN IN DE VECHTSTREEK

Naarden	113
Muiden	121
Weesp	129
Fort Uitermeer	133
Loosdrecht	136
's-Graveland	141
Kortenhoef en Ankeveen	146
Nieuwersluis, Westbroek en Breukelen	149
Breukelen en Kockengen	156
Maarssen	167
Oud-Zuilen	174
Harmelen en Vleuten	182
Abcoude en Baambrugge	188
Loenen en Loenersloot	192
Wilnis en Mijdrecht	197
Waverveen en Botshol	199
Hinderdam, Nigtevecht, Nederhorst den Berg en Vreeland	205
Afsluiting	210
Chronologie van de belangrijkste gebeurtenissen voor de bewoners van de Vechtstreek van 1648 (vrede van Münster) tot 23 november 1673 (de Fransen trekken weg uit Utrecht)	213
Dankwoord	217
Noten	218
Verantwoording afbeeldingen	229
Bibliografie	232
Personenregister	238
Zakenregister	242

INLEIDING

Waverveen, 5 november 1672

In Waverveen, een klein dorpje niet ver van Vinkeveen, bevalt Leuntje Chielen van een zoon. Ongeveer een uur na de bevalling horen zij en haar echtgenoot Cornelis Martensz. een groot kabaal op straat. Cornelis gaat naar buiten om te kijken wat er aan de hand is en ziet allerlei soldaten uit het Franse leger op een vreselijke manier tekeergaan. Ze steken huizen in brand, molesteren mensen, die uit hun huizen komen en schieten er zelfs een aantal neer. Buren en andere dorpsgenoten vluchten alle kanten op. Cornelis gaat snel weer naar binnen, loopt naar de kamer waar Leuntje net bevallen is, maar daar is niemand meer. Hij hoort boven zich licht gestommel, gaat de trap op en vindt zijn vrouw met de pasgeboren baby in een hoekje van de zolder. Hij vertelt kort wat hij buiten gezien heeft en draagt zijn vrouw en de baby naar beneden. Ze pakken snel nog wat kleding bij elkaar en lopen naar buiten, naar de waterkant. Daar ligt een grote roeiboot. Hij helpt zijn vrouw aan boord, geeft haar het wiegje met de baby aan en duwt de boot van de kant. Cornelis roeit een paar slagen, Franse soldaten verschijnen langs de oever, zien hen vluchten en beginnen te schieten. Hij wordt in zijn buik geraakt, roeit zo snel mogelijk verder, maar de wond bloedt vreselijk. Met een hand probeert hij het bloeden te stelpen en met de andere roeit hij door. Maar dat houdt hij niet vol. Na een paar slagen zakt hij in elkaar. Leuntje staat op, duwt Cornelis een stukje opzij en neemt zelf de riemen ter hand. Zij roeit en roeit en ruim een uur later komen ze aan in de buurtschap De Rijke Waver (nu Amstelveen). Daar vinden ze onderdak en daar probeert Leuntje haar man nog te troosten, maar nog dezelfde avond overlijdt hij. Een paar dagen later wordt ze samen met haar pasgeboren zoontje naar Amsterdam vervoerd. Twaalf dagen na de bevalling houdt zij 'sterck, frisch en gesont' haar zoontje ten doop in de Zuiderkerk in Amsterdam en geeft hem de naam Cornelis.¹

Dit verhaal kwam ik in veel oude bronnen tegen toen ik bezig was mij te verdiepen in het Rampjaar (1672-1673). Dit boek begint ermee omdat het illustratief is voor het optreden van de Franse soldaten tijdens het Rampjaar tegenover de boeren en burgers in de bezette delen van de Republiek. In het begin van de coronapandemie ben ik begonnen met een serieuze studie naar deze periode, maar mijn interesse ervoor begon al eerder.

In de jaren vijftig van de vorige eeuw zat ik op de lagere school. Vaderlandse geschiedenis op die school en in die tijd behelsde vooral de Tachtigjarige Oorlog, de periode tussen 1568 en 1648 toen de Nederlandse Provincies in opstand kwamen tegen de Spaanse

koning. In de vijfde klas behandelde mijn onderwijzer iets meer en vertelde over de strijd van de Nederlanders tegen de Fransen, de Engelsen en de Duitsers tijdens het Rampjaar (1672/1673) en dat daarbij Nederland als overwinnaar uit de strijd was gekomen. Dat maakte toen veel indruk op me: zo'n klein landje dat toch in staat is geweest om zo'n ongelijke strijd te winnen. Ik heb daarna altijd interesse gehad voor geschiedenis, maar niet speciaal voor het Rampjaar. Er zullen ongetwijfeld herdenkingsmanifestaties zijn geweest in 1972, omdat het toen 300 jaar geleden was dat de gezamenlijke aanval plaatsvond, maar ik kan mij er niets van herinneren.

In 1981 verhuisde ik met mijn gezin naar Breukelen. Bij bezoeken aan kastelen en buitenplaatsen als Nijenrode, Gunterstein en Sterreschans lieten gidsen en bewoners vaak de woorden 'rampjaar' en '1672' vallen. Ze lieten dan prenten zien: Zo zag het huis eruit vóór dat jaar en zo zag het eruit na de herbouw of na de restauratie. De bewoner van Sterreschans vertelde uitvoerig wat de naam van het huis te maken had met het Rampjaar. Maar in de geschiedenis van Weesp daarentegen spelen de jaartallen 1672/1673 helemaal niet zo'n belangrijke rol als bijvoorbeeld in Breukelen. Dat niet de hele Vechtstreek op dezelfde wijze te lijden heeft gehad onder de Franse bezetting, kwam door de Oude Hollandse Waterlinie.

Deze waterlinie heeft bij de inval van de Fransen en tijdens de Franse bezetting een grote rol gespeeld, niet alleen als verdedigingslinie, maar ook omdat zij de Vechtstreek in twee delen splitste, een vrij, met daarin Weesp en Muiden, en een bezet deel. Een waterlinie als verdediging tegen binnenvallende troepen is iets heel bijzonders, omdat die alleen gerealiseerd kan worden wanneer de polders, die geïnundeerd worden, lager liggen dan het waterpeil van de rivieren waaruit het water afkomstig is. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) was al gebruik gemaakt van dit 'waterwapen' om een stad te verdedigen, maar in 1672 werd het ingezet om een heel gewest te beschermen.

Op een gegeven moment werd ik gevraagd om bestuurslid te worden van de Historische Kring Breukelen. Daar kwam ik in contact met Arie Manten, de oprichter van de Kring. Hij vertelde mij dat hij bezig was met materiaal te verzamelen over het Rampjaar met de bedoeling daar ooit iets over te publiceren. Hij heeft dat in verschillende tijdschriften gedaan, onder andere in 2009 en 2010 in het Tijdschrift Historische Kring Breukelen. Wij spraken elkaar daarover regelmatig, waardoor mijn interesse voor 1672/1673 opnieuw was gewekt.

In oktober 2018 kwam een historicus, die een aantal boeken en artikelen over het Rampjaar heeft geschreven, naar Slot Zuylen om een lezing te houden over, zoals in de aankondiging stond, 'het Rampjaar en de Vechtstreek'. Tijdens deze lezing sprak hij veel over het Rampjaar, de aanloop, de politieke verhoudingen, enzovoort, maar niet over de Vechtstreek. In de pauze vroegen een paar mensen hem wanneer de gebeurtenissen in de Vechtstreek aan de orde zouden komen. 'Wat zich tijdens het Rampjaar in deze streek heeft afgespeeld, daar weet ik niets van', was zijn antwoord en hij ging tijdens zijn, overigens zeer interessante, lezing verder met de landelijke, politieke en defensieve ontwikkelingen. Blijkbaar was er in de communicatie over het onderwerp iets misgegaan.

In december 2018 overleed Arie Manten. Na zijn overlijden gaven zijn kinderen mij een doos met allerlei artikelen, prenten en aantekeningen die hij gebruikt had bij zijn

onderzoek en het publiceren van zijn artikelen over het Rampjaar. Hierdoor bleef ‘Het Rampjaar’ in combinatie met ‘de Vechtstreek’ een tijd in mijn gedachten ‘rondspoken’, tot de coronapandemie uitbrak en de lockdown begon. Toen kreeg ik tijd om mij meer in het onderwerp te gaan verdiepen.

Helaas waren de bibliotheken en archieven in het begin gesloten, maar veel oude historische bronnen, die de jaren 1672/1673 behandelen en in de jaren daarna zijn uitgekomen, stonden op internet. Ook veel artikelen van diverse historische verenigingen waren gelukkig online te lezen. Helaas kon ik geen boeken vinden die de twee onderwerpen ‘Rampjaar’ en ‘Vechtstreek’ samen behandelden, maar wel artikelen die iets vertelden over wat er in een Vechtdorp als Loenen, Breukelen of Nieuwersluis had plaatsgevonden. Ik besloot om zelf een boek hierover te schrijven. Materiaal was er genoeg. In oude bronnen kwam ik nogal eens tegen dat auteurs elkaars informatie klakkeloos overnamen, maar ook bleek dat sommige auteurs onder verschillende pseudoniemen allerlei gebeurtenissen opnieuw beschreven, soms in dezelfde bewoordingen. Het verhaal hierboven over Leuntje Chielen bijvoorbeeld staat in veel bronnen en sommige zinsneden worden letterlijk herhaald. Ik heb ook onderzoek gedaan in verschillende archieven, maar al snel merkte ik dat door het oorlogsgeweld in de Vechtstreek tijdens het Rampjaar er helaas weinig geschreven bronnen uit die periode bewaard zijn gebleven.

Sinds ik met pensioen ben, heb ik diverse vrijwilligersfuncties (gehad). Eén daarvan is gids in Museum Slot Zuylen. Dit kasteel is tijdens het Rampjaar niet verwoest in tegenstelling tot vele andere. Op de site van het slot staat hierover: ‘Door goede contacten bleef het gespaard in het rampjaar 1672, toen menig ander kasteel door de Fransen werd verwoest.’ Op mijn vraag aan de conservator, waar die goede contacten uit bestonden en wie contacten onderhield met wie en hoe die ontstaan waren, kreeg ik vage antwoorden. Tijdens bezoeken aan Het Utrechts Archief is mij duidelijk geworden waarom Slot Zuylen gespaard is gebleven.

In veel oude bronnen kwam ik tegen dat Breukelen voor een groot gedeelte is verwoest. Maar hoe erg de Fransen het dorp verwoest hebben, werd mij duidelijker toen ik in het archief in Breukelen een document uit 1676 las met als titel *Memorie van de Huyzen dewelke door de moetwil van de Francen onder desen voorsegde gerechte zijn afgebrocken ende oock verbrant* en dit document vergeleek met een oude kaart van Breukelen uit 1681.

Tijdens mijn onderzoek werd me duidelijk dat de wijze waarop de Franse militaire leiding in de Vechtstreek optrad een bewuste keuze was. Het moorden, verwoesten, plunderen en verkrachten vond plaats vanuit een bepaalde opvatting. Wat er in Waverveen op 5 november 1672 gebeurde, was geen uitzondering. Om die reden vond ik het nodig dat er een boek zou verschijnen dat laat zien waarom juist de Vechtstreek zo geleden heeft tijdens de jaren 1672-1673.

DE PRIMAIRE BRONNEN

De meest 'directe' bronnen over de historische gebeurtenissen uit het Rampjaar zijn archiefstukken en de oude historische werken die in en net na 1672/1673 zijn uitgekomen. Helaas is van de burgerlijke en kerkelijke administraties uit de periode 1672/1673 in de dorpen in de Vechtstreek veel verdwenen. Een groot aantal documenten is vermoedelijk opgestookt in de strenge winter van het Rampjaar. De Fransen zijn er in ieder geval niet zachtzinnig mee omgesprongen (p. 139 en p. 183). Maar in diverse archieven, zoals Het Utrechts Archief, het archief van het Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen in Breukelen, het Noord-Hollands archief en het Nationaal Archief bevinden zich desondanks nog diverse documenten die met het Rampjaar te maken hebben. In de jaren na het Rampjaar is er veel gepubliceerd over deze periode. Dat kwam omdat veel mensen wilden weten wat de oorzaken waren geweest van de verschrikkelijke gebeurtenissen die zij hadden meegemaakt, en vooral wie hiervoor verantwoordelijk waren. Hoe was het mogelijk geweest dat de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in 1667 tijdens de Vrede van Breda (einde Tweede Engelse Oorlog) nog als een Europese grootmacht werd gezien en in 1672 bijna van de kaart was geveegd?

Er verschenen in de jaren '70 van de 17^e eeuw (en daarna) allerlei boeken hierover die ik regelmatig citeer. Omdat het goed is te weten welke boeken dit zijn en uit welke hoek de citaten komen, worden de belangrijkste boeken en auteurs hieronder kort behandeld.

Er kwamen dagboeken en historische werken op de markt met titels als *'t Verwerd Europa*, *De Fransche Tyrannie*, *Het Ontroerde Nederlandt*, *D'Ontroerde Leeuw* en *Tooneel des Oorlogs*, waarbij het woord 'verwerd' de betekenis heeft van 'ontaard' en het woord 'ontroerde' 'zonder roer', of 'stuurloos' betekent.¹ Sommige auteurs kwamen uit de kringen van de regenten, andere sympathiseerden met stadhouder Willem III. De auteur van *'t Verwerd Europa* was Pieter of Petrus Valkenier, een Amsterdamse jurist, die weliswaar de republikeinse staatsvorm verkoos boven een monarchie, maar wel van mening was dat een stadhouder nodig was om het geheel van verschillende gewesten enige samenhang te geven.² Hij schreef zijn boeken vanuit een Oranjegezinde visie en kreeg, misschien wel daardoor, een diplomatieke functie aangeboden van stadhouder Willem III.³ Veel historici beschouwen zijn beschrijvingen van de gebeurtenissen in 1672 als partijdig.⁴

De Fransche Tyrannie is anoniem uitgegeven, maar de auteur was Abraham van Wicquefort die ook *Journal ofte dagelijksch verhael van de handel der Franschen in de steden van Uytrecht en Woerden, sedert hun koomst daarbinnen, tot aan hun vertrek* heeft geschreven. Hij kwam als jurist in dienst bij de keurvorst van Brandenburg, die hem tot diplomaat benoemde in Frankrijk. Daar kwam hij in conflict met Mazarin, de eerste minister. Die

beschuldigde hem van het doorspelen van staatsgeheimen aan Johan de Witt, waardoor hij in de Bastille belandde. Toen hij vrijkwam, vertrok hij naar de Republiek, waar Johan de Witt hem in 1666 vroeg om geschiedschrijver van Holland te worden. In deze positie had hij toegang tot vertrouwelijke stukken. Stadhouders Willem III liet hem in 1675 gevangenzetten in de Gevangenpoort, vanwege zijn geheime correspondentie met Engelse en Franse autoriteiten.⁵ Hij schreef over het Rampjaar nog een derde boek onder het pseudoniem B.V. (B. Vriemoet) met als titel *Kort verhaal van de Nare en zeer beklagelyke toestand der Provincie en Stadt van Utrecht, desgelyks van gansch Nederlandt, in de jaren 1672 en 1673, door de invadeeringe der Franschen*.

Een vierde boek over het Rampjaar is *Het Ontroerde Nederlandt*, dat anoniem uitgegeven werd. Op het titelblad van het tweede deel noemt de auteur zich H.T.E.V.G.D.Q. In beide boeken stelt hij zich voor als 'Liefhebber der waarheydt'. De auteur bleek Tobias van Domselaer, die een groot deel van zijn leven regent van de schouwburg in Amsterdam is geweest en onder andere de geschiedenis van Amsterdam heeft beschreven.

De auteur van *Tooneel des Oorlogs* was Lambert van den Bosch, die opgeleid was tot apotheker. Hij werd onder andere conrector van de Latijnse School in Dordrecht, waar hij in 1671 ontslagen werd. Er werd beweerd dat Cornelis de Witt, één van de burgemeesters van Dordrecht, hierachter zat vanwege de prinsgezinde houding van Van den Bosch. Hij publiceerde veel boeken onder diverse pseudoniemen, waaronder L. Sylvius. De gebeurtenissen, die zich afspeelden in 1672/1673 en die beschreven worden in *Historien onses Tyds, behelzende Saken van Staat en Oorlog*, zijn van zijn hand.⁶ In het voorwoord 'Aan den Lezer' vermeldt hij dat hij nergens de 'waarheydt' verkort heeft. Maar hij heeft 'alles aangewend om de 'saken hun eyge en volle wesen te laten hebben'.⁷

Veel informatie over het Rampjaar, die ik in dit boek verwerkt heb, is afkomstig uit de dagboeken van Everard Booth en een Amsterdamse schutter.⁸ Everard Booth was de zoon van de Utrechtse burgemeester Cornelis Booth. Uit zijn dagboek komt duidelijk naar voren dat hij goede contacten onderhield met leiders van de Franse bezettingsmacht als Stouppé en Condé. Uit het dagboek van een Amsterdamse schutter, van wie de naam niet voor 100% is achterhaald, blijkt duidelijk zijn sympathie voor de prins van Oranje.⁹

In het werk *Historisch Verhaal, ofte eene Deductie van zaaken* geeft Bernard Costerus af en toe een andere weergave van de gebeurtenissen dan P. Valkenier en L. Sylvius. Tijdens de oorlogsjaren was Costerus baljuw (hoofdschout) van Woerden, in 1684 werd hij benoemd tot burgemeester. Uit zijn boek blijkt duidelijk dat hij niet een aanhanger was van de prins.¹⁰

Verder was Hendrik Jacobsz. Soeteboom, een boekhandelaar uit Amsterdam, de auteur van *Het Nederlants schoutoneel, waer in kortelyk verthoont wordt 't begin en voortgang des oorloghs*. Hij publiceerde dit werk niet onder zijn volledige naam, maar hij gebruikte de afkorting H.J.S.

Ook voor de jeugd zijn er boeken over het Rampjaar geschreven. Al in 1674 kwam een boekje uit met als titel *Nieuwe Spiegel der Jeugd, of Franse Tiranny*. Dit boekje, waarvan het voorwoord is ondertekend met N.N., is een van de meest gedrukte schoolboeken uit de 17^e en 18^e eeuw. De titel geeft aan dat er ook een 'oude Spiegel' geweest moet zijn.

Titelpagina van *Kort verhaal van de Nare en zeer beklagelyke toestand der Provincie en Stad van Utrecht, desgelyks van gansch Nederlandt, in de jaren 1672 en 1673.*

Waarschijnlijk was dat het boekje met als titel *Spiegel der Jeught, of Spaanse Tiranny* uit 1613. In beide boeken vertelt een vader aan zijn zoon over de oorlogsgeschiedenissen, waarin de vijanden als zeer gewelddadig en wreed worden voorgesteld. De zoon stelt steeds vragen en er dringt iedere keer bij zijn vader op aan om nog meer te vertellen, wat vader dan vervolgens doet.¹¹ In de *Nieuwe Spiegel der Jeugd*, dat over het Rampjaar gaat, vertelt vader zijn zoon uitvoerig over de gruwelijkheden van de Fransen, waaronder het verhaal over Leuntje Chielen. In het boekje staan eenvoudige illustraties (houtsneden), die de wrede acties van de Fransen zeer expliciet uitbeelden.¹²

ACHTERGRONDEN EN HET VERLOOP VAN DE OORLOG

1 DE REPUBLIEK, EEN VERSNIJPERDE SAMENLEVING

Leuntje Chielen en Cornelis Martensz. woonden in 1672 niet in het Koninkrijk der Nederlanden maar in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Deze Republiek was een in allerlei opzichten versnipperde natie. Ten eerste hadden de bewoners grote delen van het landschap zodanig veranderd dat er een lappendeken van door sloten afgebakende stukjes land was ontstaan. Dit gold voor een flink deel van de Republiek en zeker ook voor de Vechtstreek. Ten tweede bestond de Republiek uit zeven soevereine staatjes, de Gewesten (Provincies), die weliswaar samenwerkten, maar waarvan de afgevaardigden vooral het belang van het eigen staatje vooropstelden. Ten derde was de Republiek een land met minderheden: vele geloofsrichtingen, migranten uit verschillende windstreken, diverse bestuursorganen en verschillende facties (belangengroeperingen) met eigen netwerken en eigen ideeën over macht, gezag en vrijheid.

1.1 LANDSCHAPPELIJKE VERSNIJPERING

Voor de landschappelijke versnippering zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. De belangrijkste zijn de wijze waarop in de Middeleeuwen grote gebieden in Holland en Utrecht in cultuur zijn gebracht en de gevolgen daarvan. De tweede is het ontstaan van veenplassen door turfwinning en als derde oorzaak kunnen de aanpassingen in het landschap gezien worden, om vervoer van goederen en vooral mensen te moderniseren. Maar voordat deze versnippering in het landschap aan de orde komen, is het van belang om eerst even stil te staan bij het ontstaan en de loop van de rivier de Vecht.

De Vechtstreek

De rivier de Vecht is zo'n drie à vierduizend jaar geleden ontstaan. Vaak wordt aangenomen dat bij Vechten (Fectio), zuidoostelijk van het gebied waar nu de stad Utrecht ligt, de Rijn uit zijn oevers brak en door de uitgestrekte veenmoerassen in het hart van Nederland een route naar zee zocht. In het oosten lag een uitgestrekt veengebied tegen de Utrechtse Heuvelrug aan, in het westen een veenkoepel tot aan de duinen. Daar tussendoor vond de Vechtstroom zijn weg naar het noorden. Steeds wanneer het rivierwater ergens enige hinder ondervond, verlegde het zijn loop. Zo vormden in eerste instantie de rivieren, die nu de Aa en de Angstel heten, de hoofdstroom, maar door onder andere verzanding van de riviermond in het IJ kwam de belangrijkste stroomgeul oostelijker te liggen.